

KALANDOZÁS A FÖLDRAJZI NEVEK KÖZÖTT

Roving among geographical names

MIKESY GÁBOR

Lechner Tudásközpont Nonprofit Kft.,
gabor.mikesy@lechnerkozpont.hu

ABSTRACT

Geographical names provide an inexhaustible source of knowledge about the landscape and the human communities that inhabit it, and as the latter are changing, so do the geographical names, too. This paper does not commit itself to anyone of the many possible approaches, but selects from linguistic (etymological and semantic), historical, cartographic, cultural and administrative topics, with a view to providing contributions to the teaching of geography.

Keywords: geographical names, onomastics, linguistic change, name borrowing

Homo nominans (névadó ember; NICOLAISEN, W. F. H. 1986) – ezzel a szellemes kifejezéssel lehet a legjobban kifejezni azt, hogy nem léteznek emberi közösségek, nem létezik emberi kultúra anélkül, hogy a körülvevő világ jelentősebb részleteit tulajdonnevekkel ne látná el. Elsősorban az emberi közösség tagjait és a fizikai tér azonosítható részleteit látjuk el nevekkal, de tulajdonnevei vannak, lehetnek csoportoknak, közösségeknek, intézményeknek, állatoknak, a tárgyi világnak, kulturális javaknak stb. A tulajdonnevek olyan hangsorok – akár rendelkeznek közszoói jelentéssel, akár nem –, amelyek egyedien azonosítanak egy dolgot, a földrajzi nevek (másképpen helynevek) esetében a fizikai tér részleteit, és ez által lehetővé teszik egy közösség kommunikációját arról a bizonyos dologról. (Könnyen elképzelhető, el is játszható, hogy milyen hosszán és körülményesen, többféle megközelítéssel tudnánk találkozóhelyet egyeztetni a természetben és a településeken, ha nem használnánk helyneveket).

A tulajdonnevek sajátos alakulásmódjuk, változatos jelentésszerkezetük, kulturális beágyazottságuk, esetenként történeti homályba vesző régiségük stb. révén számos információt hordoznak magukban. Ezek tudományos kiaknázásával a **névтан**, idegen szóval onomasztika foglalkozik, amely tipikusan interdiszciplináris tudományterület. A földrajzi neveket tekintve jórészt a földrajztudomány, a nyelvészet, a történettudomány és a közigazgatás (beleértve több szakterületet a mesterséges névadásoktól a szakági

nevezéktanokon át a közigazgatási egységekig és a statisztikáig) között helyezkedik el. Egyfelől szüksége van ezekre az ismeretekre az önelvű névtan műveléséhez, másrészt viszont a névtan hatékony segédtudománya is a felsoroltaknak.

MIK IS AZOK A FÖLDRAJZI NEVEK?

A **földrajzi nevek** jelentik a kapcsolatot a fizikai tér és a rajta élő emberi közösség között, általuk helyezzük el magunkat a Földön, általuk rendezzük és adjuk tovább a térbeli információkat, legyen szó akár egy kis falu közösségéről, akár egy nagy terület komplex leírásáról egy tudományágban vagy egy nemzetközi szervezetben. Helyek és közösségek között szellemi, érzelmi kapcsolat is létrejön, az otthonlét érzése, egyfajta lelki birtoklás élménye: az a hazám, ahol az életteremet meg tudom nevezni. A nevek összekötnek elődeinkkel, akik ránk hagyományozták a neveket. E kötelékek alapján a közösségekileg használt nevek jelentős részt képeznek az emberek identitásában, mind helyi és regionális, mind nemzeti szinten. Vannak az írásbeliség kezdetei óta stabilan megmaradt helynevek, és vannak olyanok, amelyek az átadások rétegeihez hasonlóan követik egymást. A fizikai térnek és a társadalomnak az állandó változása új és újabb névadási-névhasználati motivációt jelent. Egyes megnevezések megmaradnak az egyéni szóhasználat részeként, másokat átvesz a közösség, formájukban véglegesülnek, beépülnek a kultúrába.

Sokféleképpen próbálták meghatározni a földrajzi neveket, ám mindig példák sokaságát találjuk, amelyek valahogy kilógnak a definíciókból. A magyar Földrajzinévbizottság gyakorlatában a következőt veszik alapul: „Földrajzi névnek nevezünk minden olyan nyelvi alakulatot, amelyet a földfelszín természetes (*hegy, patak, sziget, sivatag* stb.) vagy mesterséges (*csatorna, út, dűlő, település* stb.) részleteinek azonosítására kisebb vagy nagyobb közösségek használnak” (FÁBIÁN P. et al. 1998, p. 15). Gyakorlati szempontú nagyvonalúsággal szemlélve meglehetősen használható meghatározás, ám célszerű kellő rugalmassággal kezelni, ugyanis sem a ’nyelvi alakulat’, sem a ’földfelszíni részlet’ kifejezéseket nem tudjuk meggyőző kritériumokkal behatárolni, és a közösségi névhasználatot sem lehet számon kérni például a tudományos földrajzi felosztások szakszavain. A 19. századi kataszteri térképeken ilyen körülírásos alakokat is találunk: *Major körüli ereklyési járás és putri földek, Alsó kétútközi árkon belül, Három tagosok erdőföldi Iső*, a KSH helységnévtárában a településrészek megnevezései között *Bajcsy-Zsilinszky út külterülete, Tanyák (IV. körzet), 060/3 kültelek*, a vízügyi nyilvántartásban *II/AF-9. árok, Hetesi-patak 2. mellékág* stb. Ezeket leginkább valamiféle rendszerkényszer szülte bejegyzésekként értelmezhetünk, amelyek feszegetik a névként való elfogadás határait. A földfelszíni részlet meghatározása is kikezdhető, hiszen nevet viselhetnek a valóságban elkülöníthetetlen részletek (pl. öblök, melléktengerek), föld alatti (pl. barlangok

részletei, gázmezők) és megszűnt, elpusztult, de akár kitalált objektumok (pl. a mesebeli *Óperenciás-tenger*) is. Vajon földrajzi névnek számítanak-e olyan intézmények, nevezetes pontok és helyszínek, amelyek méltán tarthatnak igényt térképeken névvel való feltüntetésre, bár alapvetően nem a földfelszíni részletre való vonatkozásuk adja meg a jelentőségüket (*Nemzeti Múzeum, 56-os emlékmű, Gátőrház, Fertő / Neusiedlersee kultúrtáj*)? A magyarban szokásos az utóbbiakra a földrajzi megjelölés szakszót használni, külföldi szakirodalmakra ez nem jellemző.

Csak elnagyolt definíciókkal találkozhatunk a nemzetközi irodalomban is. A Névtudományok Nemzetközi Tanácsa (International Council of Onomastic Sciences, ICOS) terminusjegyzékében a **helynév** (toponima) „egy lakott vagy lakatlan hely tulajdonneve (így egy hegy, víztest, sziget, erdő, város, falu, dűlő, legelő, utca, út stb.) neve – pl. *Uppsala, Földközi-tenger, Nyugalom tengere* (terület a Holdon), *Mont Blanc, Szajna, Szardínia, Auckland*” (BÖLCSKEI A. et al. 2017, p. 111.). Ugyanitt megjegyzés található arra, hogy a földrajzi név is használható, amennyiben a Földön lévő helyről van szó. Az ENSZ Földrajzinév-szakértői Csoport (UNGEGN) jegyzékében „A Föld egy alakulatára alkalmazott név (tkp. tulajdonnév); a helynév (a topográfiai név vagy toponima) egy sajátos esete” (BÖLCSKEI A. et al. 2017, p. 154.).

A nem részletezett meghatározások közvetve utalnak arra, hogy a 'földrajzi név' egy szerteágazó, nyelvektől, kultúráktól, koroktól és esetleg szakmai szokásoktól helyenként erősen függő kategória, így a helynévtudomány (toponomasztika) tárgya teljes terjedelmében meghatározhatatlan. A legfontosabb szempont, hogy azt tekintsük földrajzi névnek, amit az adott közösség földrajzi névnek elfogad (v. ö. HAJDÚ M. 2003).

A neveket többféleképpen rendszerezhetjük, minden részrendszer eltérő megközeleítést igényel. A **földrajzi jellegek** alapvetően egy természeti (vizek, domborzat, tájak stb.) és egy társadalmi (lakott helyek, közterületek, építmények, közlekedési nevek, és közigazgatási egységek stb.) alapú csoportba illeszthetők. Nem kell és nem is lehet mereven szétválasztani ezeket, hiszen például számos hely vegyes jellegű, vagy egyszerre része több csoportnak, vagy olyan, amely a természetben elkülöníthető ugyan, de a nevét nem ennek alapján, hanem a rajta folyó gazdasági tevékenység alapján kapta. Beszélhetünk továbbá *természetes* (hosszú idők közösségi használatában formálódott) és *mesterséges* (hivatalok, testületek, személyek általi) névadásról. Ha a név olyan jelentésbeli mozzanatot tartalmaz, amelynek látható, tudható kapcsolata van a névvel jelölt tereptárgyhoz, akkor *motivált* nevekről beszélhetünk, ellenkező esetben *motiválatlanokról*. Szokásban van megkülönböztetni *makro-* és *mikrotoponimákat* egyrészt azért, hogy milyen méretű, és hogy milyen széles körben ismert az a bizonyos részlet, így például a Duna, a Kékes, a tájak, a helységek stb. az első, míg az utcák, a domboldalak, ültetvények, általában egy településen belüli, csak a helyiek által ismert nevek az utóbbi

kategóriába tartoznak. Természetesen az utóbbi kategóriákban sincs mód merev szétválasztásra. A megfelelő kategorizálás – hozzáátve még a nyelvtani szerkezet szerinti osztályozást is – különösen a helyesírásban kap jelentőséget.

Nagy különbségek vannak abban, mit neveznek el és mit nem. Van, ahol csak a hegyek kapnak nevet, a köztük levő völgyek nem, és van olyan is, ahol csak a völgyek. Van, ahol a kiterjedt dűlőknek van nevük, és van, ahol csak a dűlőutaknak van nevük, a köztük levő területeknek nincs. Bizonyos munkákban a földrajzi neveknek hézagmentesen le kell fedniük a területet (ilyenek például a tájkataszterek, a régebbi kataszteri térképek), így ezekben a névanyag a lehatárolt egységekhez idomul (esetenként szemben a hagyományos helyi névhasználattal), máshol az a természetes, hogy a legjellemzőbb pontoknak, vonalas tereptárgyaknak és foltoknak van nevük, és ezek között nincsenek éles elválasztó vonalak. Minden közösségben sajátos névrendszer alakul ki.

NYELVI MEGKÖZELÍTÉSEK

A földrajzi neveket általában eleve a főnevek közé sorolják be, bár bonyolult szerkezetűek is adódnak köztük. Így tartozhatnak ide az önálló szavakon (*Balaton, Mecsek, Major, Ázsia*) kívül szó szerkezetek (*Zempléni-hegység, Boldogasszony magasa, Bakony-érre dülő, Afrikai-árokrendszer*), többes számú (*Kárpátok, Fülöp-szigetek, Kertek*), ragos (*Mocsolyáknál, Tereskei határnál*) és névutós (*Hársas mögött, Rakacai út alatt, Ér feletti*) alakok, sőt mondatértékű egységekből formálódott névalakok (*Bárnevolna, Nekaszáld*). Helynevek között találunk betű- és mozaikszavakból keletkezetteket (*Benelux, OFB-földek*), számozottakat (*XII. kerület, III/4. csatorna*). Átmenetet képeznek az esetenként tulajdonnévi szerepkörben álló földrajzi köznevek (*Hegy, Szőlő, Delelő, Major*). Feszegetik a határokat, de kétségtől élők beszédből, jó közléssel származnak a következő „földrajzi nevek” is: *Széles-földek Szőlő alatt, Széles-földek a híd felé*. Igazán alaki (morfológiai) vagy szófaji kritériumai nincsenek annak, mit tekinthetünk földrajzi névnek. Mégis – mint minden kultúrában – kialakul a helynevek hozzávetőleges rendszere, azok a tipikus, leggyakrabban előforduló szerkesztési módok és lexikai csoportok, amelyeket névszerűnek tartanak, és mintaként szolgálnak újabb nevek alkotásakor. A magyarban az utóbbi időben például annyira a két tagból, egy megkülönböztető részből és egy földrajzi jellegre utaló köznévi részből álló nevek a leggyakoribbak (*Gombás-patak, Tüskés-dülő, Fehér-tó, János-hegy Váli-völgy* stb.), hogy az adatközlők gyakran önkéntelenül is megtoldják használt helyneveiket egy földrajzi köznévvvel.

A földrajzi nevek fejlődésének megértéséhez röviden kitérést kell tenni a nevek jelentéséhez (J. SOLTÉSZ K. 1979, HAJDÚ M. 2003). Általános vélemény szerint mivel a név legfontosabb funkciója az egyedi azonosítás, a név jelentésének fókuszában maga a jelölt

dolog áll (ezt szokták denotatív jelentésnek hívni). Minden más jelentéstartalom (ezt szokták *konnotatív* jelentésnek nevezni) csak kiegészíti a fő funkciót, így a vélt vagy valós közszói jelentések is. Együtt **jelentésszerkezetéről** beszélhetünk. Ebbe beleérthetjük a leíró tartalmakat (a *Bükk* névben utalás van a jellemző fafajtára, a *Görbe-érben* egy kis vízfolyás alakjára, a *Feneketlen-tóban* a vízmélységre stb.) és az asszociatív értékét (a *Hadi-földek* háborús képeket idéznek fel, a *Csengőd* kellemes, a *Dögös* kellemetlen hatást kelt, az *Ardics*, *Vinyicska*, *Sucvold*, *Tödl* nevek hallatán a magyartól különböző etnikai közösség képe merül fel). Valamennyi földrajzi név valamely nyelvben közszói jelentéssel bíró elemekből épült fel, viszont a tulajdonnévvé válás folyamatában a jelentésszerkezet egyetlen funkciója válik hangsúlyossá: hogy a név hozzátapadjon egy bizonyos földfelszíni részlethez. A közszói jelentés innentől kezdve el is tűnhet, át is alakulhat, teljesen ki is cserélődhet. Félreértést okozhat, ha valaki a jelenlegi közszói jelentések alapján viszonyulna a *Sima*, *Tejfalusziget*, *Apácaszakállas*, *Pogányszentpéter* stb. nevekhez (hiszen *Sima* falu, amelynek neve a Simon személynév alakváltozatából ered, éppen a hegyes vidéken van, Szent Péter nem volt pogány stb.), vagy domborzati és víznév-ként azonosítaná a *Kőszárhegy*, *Kozmadombja*, *Sárospatak*, *Fehértó*, *Máramarossziget* félleket. A viszonylagos alaki állandóság fontosabb tulajdonsága a neveknek, mint a járulékos (konnotatív) jelentéstartalmak őrzése, így a nevek más és más utakat járnak be, mintha lenne közszói jelentésük. Éppen ez a tulajdonságuk teszi lehetővé egyrészt azt, hogy a nevekben régi idők kövületei (régeli nyelvi, kulturális, etnikai közösségek emlékei) megmaradhassanak, másrészt hogy szinte akadály nélkül vándoroljanak egyik nyelvből a másikba. Ennek jószerivel egyetlen korlátja az, hogy az átvevő nyelv milyen hangalakokat tud magába fogadni, pl. több szláv nyelvben *Seleuš* lett a magyar *Szölösökből*, a románban az *-oara* végződés a magyar *vár* szóból: *Segesvár* > *Sighișoara*, *Hunyadvár* (ma Vajdahunyad) > *Hunedoara* stb.

Az **etimológia** tudománya az, amely arra törekszik, hogy a szavak eredetét felfejtse, s mint ilyen, a közszói jelentéssel csak részint bíró földrajzi nevek világában különös jelentőséggel bír. Művelésében a legfontosabb szempontok, hogy egyrészt a lehető legrégebbi írásbeli források jelentsék a kiinduló pontot, másrészt fel legyenek tárva a név környékének beszélt nyelvei, valamint a nyelvek változásának irányai és a nyelvek közti kölcsönzés szabályszerűségei. A Zala megyei **Misefa** ugyan látszólag a *mise* és a *fa* közsavak összetétele, de ha az első előfordulást (1352: *Myxefolua*) nézzük, máris látjuk, hogy egy 'Mikse személy által birtokolt falu' jelentés van a névben (KISS L. 1988). A *-falva* utótag *-fa* alakúra egyszerűsödése a nyugat-dunántúli régióban az egész helynévrendszert érintette, így a *-fa* végű helynevekben minden esetben a „valakinek a falva” szerkezetet kell keresnünk: *Farkasfa*, *Kálócfá*, (Lendva)*jakabfa*, *Orbánysófa*, *Pósfá* stb. (KÁZMÉR M. 1970). *Fény*, *Mezőfény*, *Jászfényszaru* településnevekben ma a világosság

jelentésű fény szót sejtethjük, a régi adatok viszont rávilágítanak, hogy nem ezt, hanem a fővény szó korai alakváltozatát kell keresnünk benne. A régiségből bőven adatható a *-gy* helynévképző, ennek ismeretében máris világossá válik a *Somogy, Kórógy, Egregy* féle nevek eredete, hasonlóképpen a meder jelentésű *ágy* szavunk ismeretében az *Almágy, Hárságy, Szilágy* féleké (BÉNYEI Á. 2012). *Nagykikinda* nevében a második elem megegyezik a szerb változattal, és a magyarban csak a Bánság újranevesítésekor honosodott meg. Amennyiben a török előtti forrásokat is megnézzük, kiderül, hogy a szerb név viszont a magyar kökény szó származékára, egy nagy valószínűséggel *Kökénd* hangzású névre megy vissza (hasonlóképpen magyar előzménye van a régióban *Apatin, Temerin* és sok más visszakölcsönzött névnek). Számos helynevünk úgy alakult, hogy egy *-k* végű alapszóhoz a *-csa/-cse* helynévképző társult, majd a két egymás mellé került mássalhangzó helyet cserélve illeszkedett a nyelvi rendszerbe: a *Kék* személynévből képzett *Kékcse* név *Kécske* alakú lett; a bükk, ill. a derék közszót találhatjuk eredendően a hasonlóképpen változott *Bicske* és *Derecske* nevekben (KISS L. 1999).

A közsői jelentések elhomályosulása vagy eltűnése okozhatja az idők során, hogy más jelentések is – sokszor **népetimológiások**, azaz hangalaki hasonlóságon alapuló szóértelmesítések – tapadhatnak a nevekhez: az erdélyi *Alparét* és *Borberek* az eredeti német *Albrecht* és *Burgberg* nevek „értelmes” magyar változatai, a káliz népnév *Káloz* alakban fejlődött falunévvé, ebből lett (Buda)kalász; a baranyai *Lánycsók* az előző századfordulóig még *Lancsuk* volt. A zalai *Kozmadombja* templomát a párban tisztelt két szent, *Szent Kozma* és *Szent Domján* tiszteletére szentelték, az eredeti falunév róluk *Kozmadomján* lett, amiből először a szóvégi *-n* kopott le, mert helyhatározói ragnak érezték, utána a *-b* betoldásával ez birtokos szerkezetté alakult. A szó elejéről az *a* hang (mert névelőnek érthették) és az *i* viszonylag gyakran lekopott: *Aborgátából Borgáta*, *Amadéfalvából Madéfalva* lett (KISS L. 1988), ill. a *Zsáka* és *Zsákod* falvaink sem a zsák közszóról, hanem az *Izsó* és *Izsák* személynévből kapták nevüket (KÁLMÁN B. 1973).

A magyar nyelvnek a Kárpát-medencei megtelepedést követő első századokban – azaz a helynevek korai rétegeinek kialakulása idején – olyan markáns tulajdonságai voltak, amelyek manapság nem, vagy csak lényegesen gyengébb formában jelentkeznek. Néhány példa ezek közül:

- nem tűrtük a mássalhangzók torlódását szó elején (a főember jelentésű szláv *knež(a)* szóból egy-egy bontóhang beillesztésével keletkeztek a *Kanizsa*, *Kenese* és *Kinizs* neveink, a nyírfás jelentésű *breznicából* a *Berzence*, a sós jelentésű *slanacból* a *Szalánc*, a *Granból Garam* stb.);
- törekedtünk a magánhangzó-harmóniára, azaz arra, hogy egy szóban csak magas (azaz e, é, i, í, ö, ő, ü és ú), vagy csak mély (a, á, o, ó, u és ú) magánhangzók legyenek, pl. *Milvány* > *Molvány*, *Toplica* > (Csík)taploca, *Žil(i)na* > *Zsolna*;

- tendencia volt arra, hogy a szavak közepén ne legyen két nyílt (azaz egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból álló) szótag: *Besenyő* > *Besnyő*, *Péter* ~ *Petur* + *-i* képző > *Petri*, *Német* + *-i* > *Nemti*, *Rákos* + *-i* > *Ráksi* stb.;
- az egész magánhangzórendszer elmozdult a lejjebb képzett hangok felé, így alakult a szláv *Bisztricából* *Beszterce*, a korábbi *Potvorcból* *Patvarc*, a *Mogyoródnak* van (Balaton)*magyaród* változata stb.

A fenti törvényszerűségek eredőjeként könnyen magyarázható például, hogy a szláv *Krupinából* és a magyarba a latinból érkezett *Priamus* személynévből hogyan fejlődött a magyar *Korpona*, ill. *Perjámos* forma, továbbá a névalakulások jelzik, hogy azok csakis magyar nyelvi környezetben mehettek végbe.

A szabályszerűségek többféle alakot is eredményezhettek. Két folyónevünkben hasonlóképpen maradt meg a középkori *hev* 'meleg' és a *jó* 'folyó' szó kövülete, vannak is *Hewyo*, *Hevio* írott adatok. Miután elhomályosult a szóösszetétel tagjainak közszoói jelentése, egyszerű szóvá alakult, de úgy nem felelhetett meg a magánhangzó-harmónia igényének, és az egyik helyen magas hangrendűvé (*Hejő*), a másik helyen mélyé változott (*Hájó*).

Támpontokat adhatnak a földrajztudomány számára azoknak a szavaknak az értelmezései, amelyek a köznyelvből kivesztek, ám a nevekben megmaradtak. A *mál(y)*, *mány*, *már* stb. alakváltozatokban, helynevek százaiban földrajzi köznévi utótagként élő szó jelentése déli, azaz meleg domboldal volt: *Farkasmály* (Gyöngyös), *Bükk-mál* (Magyarhertelend), *Verő-máj* (Abaújkér), *Meleg-mányi-völgy* (Pécs), és ugyanez van a *Mány*, *Mályi*, *Kemesmál* falunevékben is. A *pilis* és a *szár* kopasz, növényzettel ritkán borított helyeket (főleg dombokat, hegyeket) jelölt: *Csák-pilis* (Felsőtárkány), *Pilis-tető* (Pétervására), *Piliske* (Tardona), *Szár-hegy* (Bózsva, Mád, Sárzasadány), *Szár-völgy* (Cserépfalu), *Szár-kő* (Fony). A *szád* 'völgynyílás' szó van a *Szádelő*, *Szádvár*, *Bikszád* nevekben. A szent jelentésű *egy* szóval alakult ki a Sopron megyei *Hegykő* neve (a szókezdő *h* utólagos népetimológiás betoldás), amit igazol az is, hogy a név német változata *Heiligenstein*, azaz 'szent kő', ami nyilván akkor alakult ki, amikor még élő volt a név magyar jelentése.

TÖRTÉNELEM A FÖLDRAJZI NEVEKBEN

Az etimológia átvezet a földrajzi neveknek a történettudomány terén való hasznosításához. Azt már láttuk, hogy a nevek eredeti alakjai, továbbá annak a folyamatnak a leírása, hogy mely nyelvből és hogyan alakultak a nevek, etnikumoknak az adott helyen való jelenlétére engednek következtetni. Csakhogy óvatosan kell ezzel is bánni. Az etimológia csak a szavakra vonatkozik, márpedig a névadásban társadalmi szokások

rendszere sejlik fel koronként. A korai magyar településnevekben a legerőteljesebb csoportot azok a nevek képezik, amelyek **személynevekből** alakultak bármiféle nyelvtani képzési mozzanat nélkül. A legismertebb példák a fejedelmekről és más, honfoglalás utáni előkelőségekről elnevezett települések: *Fajsz, Solt, Taksony, Tass, Szabolcs, Csanád* stb. A puszta személynevekből származó helynevek rendszerét szokás nomád névadásnak is nevezni, ugyanis a párhuzamai csak a keletebbi, nomád múltra visszatekintő népeknél lelhetők fel. Így tehát a szláv, pl. *Bogyoszló, (Hajdú)szoboszló, Vajszló, Bodmér, Zsadány*, vagy a germán, pl. *Arnót, Balf, Hont, Lipárt* eredetű személynevekből alakult településnevek esetében is tudnivaló, hogy azok magyar névadás eredményei, függetlenül a névben megörökített személy etnikumától, mert a szláv és germán népeknél nincs meg a puszta személynevekből való névadás. Magyar sajátosság, így etnikumjelölő értéke van a heti vásárok napjából képzés nélkül alakult helynevek típusának is: *(Csík)szereda, (Tardos)kedd, (Mura)szombat, (Csallóköz)csütörtök* stb.

A **törzsek, nemzetségek, etnikumok** nevéből ugyancsak mindenféle képzés nélkül keletkeztek helységnevek a legkorábbi időkben, megmutatván a honfoglalásban részt vett, vagy nem sokkal később csatlakozó keleti etnikumok nevét. A besenyők nyomai szerte-széjjel megtalálhatók a dél-somogyi Rinyabesenyőtől a háromszéki Sepsibesenyőig. Az iráni eredetű mohamedán kálizok emlékét *Káloz, Kálozd* és (Buda) *kalász* nevének eredeti alakja őrzi. A kazár vagy kozár népvétet találjuk pl. a Salgótarján melletti *Kazárban*, a baranyai *Kozármislenyben* és még tucatnyi helyen. Széles körű egyetértés van abban is, hogy a *Berény, Bercel, Böszörmény, Ladány, Oszlár, Őrs, Tomaj, Varsány* féle helynevek valamely keleti nép egy-egy törzsének, nemzetségének emlékét őrzi, pl. a *bercelek* a volgai bolgár államból szakadhattak ki. Itt talált népekre és a korai kapcsolatokra utalnak a horvát (*Disznóshorvát*), a lengyel (*Nagylengyel*), a morva jelentésű maróc, marót (*Hegyhátmaróc, Pilismarót*), a bolgár jelentésű nándor (*Magyarnándor*), a német (*Felnémet*), a vallon jelentésű olasz (*Nagyolasz*), a későbbi szlavónokra és szlovénekre használt tót (*Husztót*) stb. népnevekkel alkotott településnevek hosszú sora (Kiss L. 1999).

A törzsi helynevek kiválóan mutatják, hogy honfoglaláskor a medence középső részeit szállták meg eleink, körben széles gyepűt hagytak más országok felé. A több száz törzsi helynév túlnyomó többsége a Dunántúlra (*Megyer, Gyulakeszi, Hajmáskér, Felsőnyék*), az Alföldre (*Bélmegyer, Köröskisjenő, Tizsakürt*), a Kisalföldre (*Csallóközkürt, Garamkeszi, Nagymegyer*) és az Ipoly medencéjére (*Balassagyarmat, Ipolynyék, Salgótarján*) esik, míg a Fertőtől nyugatra, a Nyitra–Kassa vonaltól északra, illetve Erdélyben (*Szamosjenő*) csak elvétve találunk ilyeneket (Kiss L. 1999). Erdély, Szlavónia, valamint az északi és nyugati gyepű megszállása azokra az időkre esik, amikor a törzsnevek visszaszorultak a helynévadásban. Ellenben a talmács, tolmács szóval alkotott helynevek éppen

a megszállt területek külső szélein, stratégiai védelmi pontok közelében helyezkednek el. Nagytalmács a Déli-Kárpátok előterében, az Olt áttörésénél fekszik, Garamtolmács a Garam völgyének kapujában a Selmeci-hegység és a Madaras felé, Kistolmács a nyugati gyepű szélén a Mura völgyében. Magyarázata, hogy a talmácsok (vagy tolmácsok) a besenyők egyik törzsét alkották, akik kiszakadván népük kötelékéből a magyar fejedelmek szolgálatába álltak, és a gyepű védelmét látták el.

A 12. század elejétől mintha elvágták volna ezt a képzés nélküli névtípust, és elkezdődött az -i képzős nevek térhódítása. Az (Eger)csehi, (Sümeg)csehi, (Bán)horváti, (Erdő)horváti, (Tolna)némedi, Nemti, (Bodrog)olaszi, (Szepes)olaszi, (Kis)oroszi, (Gyöngyös)oroszi, (Káptalan)tóti, (Lengyel)tóti településnevek ugyancsak erős korszakjelző értékkel bírnak: csak az Árpád-kor derekára jellemzők. A még később kialakuló etnikai kapcsolatok helynévi vonatkozású emlékei jobbára a megkülönböztető előtagokban jelennek meg, pl. *Oláhlápos*, *Rácalmás*, *Szerbszentmárton* (RÁCZ A. 2016).

A földrajzi nevek számos adalékot szolgáltatnak egy vidék **etnikai jellegének** megállapításához, megváltozásának vizsgálatához, népmozgások nyomon követéséhez. A Nyitra megyei *Galgóc* városa a nevét bizonyosan a 'galagonyás' jelentésű, kb. *glogovec* alakú szláv szóból vette (ez utóbbinak mint helynévnek viszont nincs nyoma írott forrásokban). 1113-ban a zobori apátság egyik oklevelében fordul elő először, méghozzá a teljesen magyaros *Golguz* alakban: a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása megtörtént, a második nyílt szótag magánhangzója kiesett, az *-ovec* végződés szabályszerűen *-óc*-ra egyszerűsödött. (Egyébként a város területén találták a régészek az első honfoglalás kori tarsolylemezt is.) A város lakosságában oly mértékben növekedett meg a német etnikum, hogy az általuk használt *Freystadtl* név adta a mintát a harmadik hullámban érkező szlovák betelepülőknek, így lett hagyományosan *Frajstak* a városka neve a szlovákban. A 19. századra a szlovákok kerültek túlsúlyra, majd a Trianon után felálló csehszlovák állam a helynevek szlovákosításának első hullámában a tudományosan kikövetkeztetett *Hlohovec* nevet állapította meg (a szlovákban a korai *g* hang *h*-vá alakult), éppen úgy, mintha a szláv helynév a magyar államalakítás előtti időktől töretlenül fejlődött volna.

A 16. század derekán az ország legnyugatibb, ma nagyobb részt az ausztriai Burgenland területére eső szélére mintegy százezer főnyi horvát telepes érkezett (20. századi kifejezéssel a gradistyei horvátok). Korábban e német–magyar vegyes lakosságú vidéken kialakult mind a német, mind a magyar településnevek rendszere, a bevándorló horvátok már létező falvakba telepedtek, melyeknek a nevét nyelvileg adaptálták, s így az ő átvételeik kiválóan mutatják a korabeli nyelvi és etnikai viszonyokat. A magyarból vették át például a *Sabara* (< *Szabar*) nevet, és nem a német *Zuberbachot*, hasonlóképpen *Filežt* (< *Füles*) és *Keteljt* (< *Kethely*) használnak *Nikitschcsel* és *Neumarkttal* szemben.

Ellenben pl. *Monyorókerék* és *Lövő* esetében a német alakok bizonyultak meghatározónak: *Eberava* < *Eberau*, *Šice* < *Schützen*.

Tanulságos a délvidéki magyar helységnevek sorsa a török hódoltság alatt és után. Igen hosszú sora lenne az örökre eltűnt település- és egyéb helyneveknek, ilyenek pl. Bács megyéből *Gazdagandrásföldre*, *Kereszténytelke*, *Pelefalva*, *Savar* (GYÖRFFY Gy. 1963). A törökök elől menekülő magyarok helyére délről ugyancsak a törökök által elűzött szláv csoportok érkeztek. A magyarság huzamos együttélését mutatja az átadott helynevek hosszú sora: *Bánmonostora* > *Banoštor*, *Erdőd* > *Erdut*, *Erdővég* > *Erdevik*, *Nagyolasz* > *Mandjelos*, *Szilszeg* > *Susek*, *Tard* > *Tordince*, *Újlak* > *Ilok* stb. (Kiss L. 1999). A törökök kiűzése után, a 18. században szervezeten újranépesített vidék egyik vezető etnikuma a magyar lett, ezt az időt viszont már nem érte meg a helyi magyarság. Az ekkor kialakuló új magyar névhasználat a megszakadt folyamatosság következtében a délszláv formákra épült, számos helységnevet módosult alakban kölcsönöztünk vissza, így például a török előtti *Apáti* és *Temeri* egy tipikus délszláv végződést kapott, majd így, *Apatin* és *Temerin* alakban lettek újra a magyar névállomány részei. Hasonló történet igen sok van a már említett *Kikindán* kívül is: *Nyék* > *Nyikinci* > *Nyékinca*, *Pancsal* > *Pancsevo* > *Pancsova* stb. Számos esetben a hivatalos névmegállapítások idején (az előző századforduló környékén) még magyarabbá akarták tenni a neveket, viszont az eredeti névadási motivációt jócskán eltéveszthették. Példaként álljon itt az eredetileg *Feketeegyház* nevet viselő falu esete! Ez a szerb nyelvben a török időkben *Feketicsre* módosult, és hosszan ezt a nevet használta a visszatelepülő magyarság is. 1894-ben hatósági úton a helyhez semmilyen formában nem kötődő *Feketehegy* alakot állapították meg, majd a törzskönyvezés után nyerte el az egybeírt *Bácsfeketehegy* alakot. Hasonló utat járt be *Bükedegyház* > *Bikity* > *Bácsbokod*, *Szegegyház* > *Szikics* > *Szeghegy*, *Csontafejér* > *Csontavir* > *Csantavér* stb. Az Eszékhez közeli, a török előtti forrásokban *Hagymás* néven szereplő (de vélhetően *hajmás*nak ejtett) település neve a horvátban *Aljmaš* alakot vett fel, ebből *Almásként* került vissza a magyarba, majd *Apfeldorfként* a németbe.

A **nevek költözése**, újabb helyeken való felbukkanása utalhat valóságos népmozgásra, mutathat tájakat átívelő birtoklást és szimbolikus kapcsolatot is. Az abaúji *Szepesi* (ma *Moldava nad Bodvou*) város neve onnan ered, hogy a tatárjáráskor elpusztult vidéken a Szepességből érkező telepések alapították a várost: *Szepes* + *-i* > *Szepesi* > *Szepesi*. *Ráckeve* az Árpád-kori *Ábrahámtelek* helyén áll; a török elől rácok menekültek az al-dunai Keveváráról (az egykori Keve vármegye székhelyéről) a Csepel-szigetre, akik hozták magukkal korábbi lakóhelyük nevét, ami utólag a rác előtaggal is kiegészült. A székelyeket a 12. század derekán II. Géza telepítette a mai Székelyföldre, párhuzamosan a helyükre érkező, utólag szászként emlegetett németek betelepítésével. Egyes székely székek még a régi, Erdély közepi lakóhelyükön szilárdultak meg, pl. *Kézden*, *Orbón*, *Sebesen*, és ezt a

nevet vitték az új lakóhelyükre is, és ezek felhasználásával képződtek itt a településnevek is: *Kézdiszéken Kézdivásárhely, Kézdimartonfalva; Orbaiszéken Orbaitelek; Sepsiszéken Sepsiszentgyörgy, Sepsibodok* stb. helynevek jöttek létre (a *Sepsi* név egyébként a *Sebes*-ből ered: *Sebes* + *-i* > *Sebesi* > *Sebsi* > *Sepsi*). Az anyatelepüléseket ma *Szászkézsd, Szászorbó, Szászsebes* néven ismerjük. *Szeremle* szerémségi telepeseiktől kapta a nevét, *Szelezsény* pedig sziléziaiaktól. A Balaton-felvidéki *Óbudavár* (a középkorban csak *Budavár*) falu a birtokosáról kapta a nevét, ez ugyanis a budai-óbudai káptalan volt.

A **mikrotoponimákban** ugyancsak megmutatkozik a történelem. Számos elpusztult falu emléke megmaradt a dűlőnevekben, így például a Baranya megyei *Hídága* és *Koppány* falvak neve *Kékesd* és *Harkány*, a borsodi *Jétyő, Szinye* és *Vajla* falvak neve *Bánfalva, Alsószolca* és *Harsány* egy-egy dűlőjének nevében (GYÖRFFY Gy. 1963). A közelebbi múlt történelmi változásai is inkább a mikrotoponimák világában hagytak nyomot. A 20. század folyamán Magyarországon három nagyobb földosztási és két nagyüzemszervezési hullám söpört végig. Az utóbbinak a névadásra való hatására jó példa a téeszék nevéből alakult major- és földterületnevek: *Dózsa-kert, Kossuth-föld, Rákóczi-dűlő, Táncsicstanya* stb. A földosztások közül különösen az 1920. évi, Nagyatádi Szabó István nevéhez köthető hagyott erős nyomot a névanyagban. Törvény szabályozta a földhöz jutás jogalapját. Ahol a hadirokkantaknak osztottak ki egy darab földet, ott lettek a *Rokkant-földek* (pl. *Bölcske, Csempezkopács, Szőlőskislak*) és a legnagyobb vérvesztéssel járó csatára emlékeztető *Doberdók* (*Farkasfa, Ják, Torony*). Hadiárvaság és hadiözvegység jogcímén keletkeztek értelemszerűen az *Árvák* (*Nagylózs*), *Árva-földek* (*Füzesabony, Erzsébet*), *Árva-dűlő* (*Poroszló, Mesztegnyő*) és a *Hadiözvegyeké* (*Vécs*). Ahol viszont a 3 hadi jogcím mind-egyikén osztottak, ott lettek a *Hadi-földek* (*Katymár, Felsőszentiván, Csörötnek, Rönök, Kalaznó, Kisdorog, Murga*), *Hadi-dűlők* (*Felsőnána*). Mezőgazdasági munkásoknak, avagy közkeletűen (agrár)proletároknak is osztottak földet, így a *Proletár* (nyelvjárási *Poletár*) féle nevek az előbbiekhöz hasonlóan az 1920 utáni földjuttatás jogcímére utalnak, nem másra, és semmi közülük nincs a kommunista korszakokhoz, proletárdiktatúrához. Sok száz ilyen nevünk van. Ugyancsak százas nagyságrendben lett névrendszerünk része a *Vitéztelek*, ugyanannak a törvénynek az első világháborús helytállást jutalmazó helyei okán. Az utolsó névtípus ebben a csoportban magának a törvény szerzőjének állít emléket: *Nagyatádi-föld, -tag, -telek, -osztás* van számos helyen az országban (MIKESY G. 2008).

NYELVI ÉS IDEOLÓGIAI ALAPÚ BEAVATKOZÁSOK A NÉVANYAGBA

A földrajzi nevek jelentésszerkezetében az azonosításon túli, járulékos tartalmak sorában kiemelkedő hely illeti meg a név nyelvét, ezzel párhuzamosan az eredeti névadás viszonyainak felidézését. Ez a szimbolikus kapocs az, amely a társadalmi-történelmi

változások sodrában ütközőponttá teheti a helyneveket, különösképpen többnemzeti-ségű vidékeken, de arrogáns ideológiák egy nyelven belül is befolyásolhatják a névhasználatot. A fizikai térért való versengés során a nevekben nemcsak a táj kulturális megragadásának, hanem az elragadásának, a közös múlt kisajátításának eszközét is látni lehet: „Cuius regio, eius nomen?” [Akié a hatalom, azé a név?] – tette fel a kérdést a neves névkutató, etimológus KISS LAJOS (1992). A mi közép-európai térségünk meglehetősen terhelt ebből a szempontból. A földrajzi nevek egy részére (főképp a helységekre és a közterületekre) vonatkozóan az állami adminisztrációknak közvetlen hatása volt, de a térképezéssel foglalkozó intézmények állami felügyelete révén a többi névtípuson is érezhető az elvárásoknak való megfelelés, a mesterséges névadás lehetőségeit használva.

Nyelv- és névhasználatra vonatkozóan igen sok ideológiai árnyalatot lehet elkülöníteni (LANSTYÁK I. 2017), ezek a 20. század elejétől különös erővel hatottak főleg a hivatalos és a térképi névhasználatra. Talán ezek közül az alábbiak a legfontosabbak.

- Az **államnyelvi elv** (*nyelvi etatizmus*): az állam és a nemzeti nyelv közötti rendkívül szoros kapcsolatot tételező meggyőződés, amely többek között abban a gondolatban nyilvánul meg, hogy az államhatárok egybeesnek az etnikai és nyelvi határokkal, vagy legalábbis az volna a jó, ha egybeesnének. Ebben a felfogásban a kisebbségi nyelvek jelenléte egy-egy országban zavaró tényező, melyet legjobb lenne nyelvviszszaszorító politikával kiküszöbölni.
- A **nyelvi többség elve** (*nyelvi majoritizmus*): az a meggyőződés, hogy egy-egy politikai egységen (országon, esetleg tartományon vagy másképpen kijelölt közigazgatási területen) belül a nyelvi többséget többletjogok illetik meg, vagy a másik oldalról nézve: természetes, hogy a nyelvi kisebbségek nem rendelkeznek ugyanannyi nyelvi joggal, mint a nyelvi többség.
- A **nyelvi hazafiasság elve** (*nyelvi patriotizmus*): az a meggyőződés, hogy a nyelvhasználat önmagában is, a közlés tartalmától függetlenül, pusztán a szóválasztás folytán lehet hazafias vagy akár hazafiatlan tett, sőt használhat vagy árthat a nemzetnek, azaz vannak nyelvi formák, melyek használata hazafiasságnak, más formák használata pedig hazafiatlanságnak minősíthető, sőt bizonyos formák használata összhangban van a nemzet érdekeivel, más formák használata sérti a nemzet érdekeit, árthat a nemzetnek.
- Kifejezetten földrajzi nevekre vonatkozik az **államnyelvi névhasználat elve** (*nyelvi onoetatizmus*): a helynevek vonatkozásában az a meggyőződés, hogy a településneveknek, tájneveknek, közigazgatási neveknek, sőt a különféle földrajzi objektumok neveinek nyelvi formája összhangban kell(ene) legyen az államszervező etnikum nyelvével. Ha nincs meg ez az összhang, az állami hatóságok jogosultak helyneveket akár az adott településen, ill. régióban élők beleegyezése nélkül is megváltoztatni.

Nézzünk körül először a saját házunk táján! A magyar állam a 20. század első évtizedében több ezer német, román, szlovák, szerb eredetű, de a magyar közigazgatásban régóta használt, bevett helységnevet magyarosított meg az eredetileg egyébként csak közigazgatási egységesítésre szolgáló folyamat (a törzskönyvezés) keretében. Magyar(os) nevek jöttek létre fordítással, pl. *Vodnik* > *Vizes*, *Vracsevgáj* > *Varázsliget*, *Valealunga* > *(Béga)hosszúpatak*, *Vránje* > *Varjad*, magyaros hangzásúvá alakítással: *Grid* > *Göröd*, *Szmolnik* > *Szomolnok*, *Vrászló* > *Varászló*, vagy teljesen új, de magyar nevek adásával, pl. *Budiszava* > *Tizsakálmánfalva*, *Karavukova* > *Bácsordas*, *Ochtina* > *Martonháza*, *Szkerisóra* > *Aranyosfő*, *Vorocsó* > *Kapuszög* (MEZŐ A. 1982, 1999).

A kataszteri térképezés egyik fontos alapegységét jelentő dűlők nevére vonatkozóan 1904-ben központi földmérési utasítás szabta meg, hogy ha az állam nyelvére lehet fordítani, akkor fordítsák le. Az addig nemzetiségi nyelvi tekintetben jószerivel toleráns térképi névhasználatban megjelentek a helyben ismeretlen, sok esetben téves fordítások: *Stockweingärten* > *Botos*, *Hochgipfel* > *Csucsos* (Keszőhidegkút, Tolna m.), *Kodhrasza* > *A tölgynél*, *Meszárszkiput* > *Mészáros út* (Kökény, Baranya m.) stb. (MIKESY G. 2019).

Hasonló folyamatok zajlottak a topográfiai térképek körében is. A Monarchia idejének katonai felmérésein az az elv látszik érvényesülni, hogy földrajzi nevek nyelve ugyanúgy hozzátartozik az ábrázolt területek jellemzőihez, mint például a domborzat, így törekedtek valamennyi tulajdonnévnek felfogott nyelvi elemet az adott hely lakosságának domináns nyelvén feltüntetni. Az önállósult magyar katonai térképészet (1919-től) névívási gyakorlatában egyre fokozódó mértékben magyarosították a névanyagot valamennyi térképtípuson (a turista- és más polgári célú térképeken is), figyelmen kívül hagyva a kisebbségi viszonyokat, majd a bécsi döntések után visszacsatolt területeken is kizárólagossá lettek a magyar elnevezések. A névanyag magyarosításának három alapvető módszere volt:

- az idegen nyelvű neveket egyszerűen elhagyták;
- alaki hasonlóság vagy jelentésbeli egyezés alapján állapítottak meg magyar neveket;
- mindenféle előzmény nélküli (kitalált) magyar nevekkal láttak el teljes szelvényeket.

Az ÁTI (a honvédelmi kötelékben működő, de hivatalosan a pénzügyminisztériumhoz tartozó Magyar Királyi Állami Térképészeti Intézet) turistatérképeinek magyarosított helynevei köszönnek vissza mai térképeinkről is. A példák a Pilis turistatérképéről vannak: *Herrentisch* > *Urak asztala*, *Kapuzinerhaufen* > *Barát-halom*, *Predigerstuhl* > *Prédikálószték*, ill. *Hrabina* > *Gyertyános*, *Messelia* > *Mesélő-hegy*, *Slanicka* > *Sós-hegy* stb.

Az 1941–1944 között készült teljes 1:50 000 méretarányú katonai térképsorozaton a dél-bácskai térségben, például Palánka és Dunagálos között valamennyi délszláv és német név lekerült a térképről. Ezek egy kis részét lefordították: *Ziegelofen* > *Téglavető*

földek, *Gläserner Berg* > *Üveges hegy* (Dunagálos), *Saliter Äcker* > *Salétromos szántók*, *Jabukovac* > *Almás* (Palánka), a terület legnagyobb részére viszont az adott helyen teljességgel előzmény nélküli, ám a magyar politikai és kultúrközösséghez tartozást erősítő, a megemlékező névadás kategóriájába sorolható helyneveket írtak: *Horthy Miklós-dűlő*, *Mátyás király-dűlő*, *Szent Erzsébet-dűlő*, *Szent István-dűlő*, *Széchenyi István-dűlő*. A Keleti-Kárpátokban a front közeledtével gyorsított ütemben végeztek terepi felmérést, a névanyag teljes egészében a budapesti székhelyen készült a ruszin és román nevek hangalakjának vagy közszói jelentésének felhasználásával (a példák a Máramarostól keletre elterülő vidékről származnak): *D. Corbului* > *Hollóhegy*, *Picniata* > *Pincés t.*, *Pliski* > *Piliske*, *Ladescul* > *Lád köve*, *Scarisoara* > *Szekeres t.*, *Toroiaga* > *Toronyága*, *Vrf. Gogosia* > *Gógös h.*, *Capu Mundului* > *Mondó feje* stb. (MIKESY G. 2019).

A történelmi Magyarország felszabdálása után az utódállamok a magyar földrajzi nevek eltörlésében is az asszimilálásra törekvés eszközét látták. Kárpátalján 1946-ban következett be a nyelvi adaptáción lényegesen túlmutató ukránosítás: *Komlós* korábbi ruszin *Комлушъ* ~ *Komlus* változatából fordítással keletkezett a hivatalos ukrán *Хмільник* ~ *Hmilnyik*, hasonlóképpen (Bereg)kövesd esetében *Кивяшдъ* ~ *Kivjásd* helyett *Камянське* ~ *Kamjanszke* lett, (Bereg)fogaras nevére pedig durva félreetimologizálással alkották a *Зубівка* ~ *Zubivka* alakot, ugyanis az ukrán *zub* jelentése fog (SEBESTYÉN Zs. 2010). A Felvidéken ugyancsak hosszú évtizedekig kikerültek a használatból a magyar helységnevek, és helyettük egyrészt lefordított, pl. *Nagyudvarnok* > *Velké Dvorníky*, *Csallóköz nádasd* > *Trstená na Ostrove*, másrészt részben fordított, pl. *Dióspatony* > *Orechová Potůň*, *Hidaskürt* > *Mostová*, vagy éppenséggel minden történelmi előzmény nélküli neveket, pl. *Megyerics* > *Čalovec*, *Peszektergenye* > *Sikenica* erőltetett az utódállam.

Erdélyben nemcsak minden magyar településnek adtak román nevet 1918 után, hanem sok esetben (jellemzően az 1950-es és 1960-as években) erősen román többségű vidékeken is megváltoztattak hagyományos, a románban jól meghonosodott elnevezéseket is, ha azok a magyar nyelvű alakra emlékeztettek, például (Maros)kövesd ~ *Cuieșd* > *Pietriș* és *Hosszúaszó* ~ *Hususău* > *Valea Lungă* esetében (MURÁDIN L. 2003, BARTOS-ELEKES Zs. 2013).

A térképekről lekerültek magyar mikrotoponimák is. Például a tisztán magyar Ipolyszalka csehszlovák kori kataszteri térképén (ill. még ma is) a következő – minden bizonnyal a magyar kataszteri térképi adatok fordításával előállt – nevek jelentek meg: *Gödör alja* > *Podjamou*, *Hegyköz* > *Medzivršie*, *Belső-Félhold* > *Vnúterný značený hon*, *Pokolfa* > *Pavúčistrom* stb. (TÖRÖK T. 2011).

A nyelvi alapú beavatkozásokon túl ideológiai célzattal is megváltoztatták helyek nevét. Ez leggyakrabban a közterületneveken mutatkozott meg – erre itt nem is térek ki –, de

nem maradhattak ki a folyamatból a helységnevek és (ritkább esetekben) más névtípusok sem. A Pest megyei *Zsidó* nevét 1943-ban antiszemitizmusra visszavezethető okokból változtatták *Vácegressé*. Az újabb rezsimet az 1950-es években az egyházellenesség és a feudális hagyományok eltörlésének szándéka motiválta, így lett *Püspökszenterzsébetből Erzsébet*, *Koháryszentlőrincből Nyárlőrinc*, *Nemespátróból Pátró* stb. A szovjetek felé tett gesztusként értékelhető *Leninváros* és *Sztálinváros*, majd e nevek megváltozása *Tiszaújvárossá* és *Dunaújvárossá* ugyancsak ideológiai fordulatot jelentett. Az ideológiai beavatkozás megjelent a mikrotoponímiában is. Az egykor tisztán német Tolna megyei község, Mőzs külterületének birtokrendezésekor, 1936-ban az új dűlők *Horthy-dűlő*, *Ferenc József-dűlő*, *Szent István-dűlő*, *Ezeréves-dűlő* neveket kaptak, melyeket természetesen azonnal lecseréltek a szocialista kormányzat idején (MIKESY G. 2013).

A FÖLDRAJZI NEVEK MINT A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG RÉSZE

Minden földrajzi névnek, névadási hagyománynak megvan a maga *kultúrtörténete*, lényegében ilyenekről szóltak az előző fejtegetések is. Felismerve, hogy a világ kulturális örökségének a földrajzi nevekben megőrzött részeit számos veszély fenyegeti egyrészt a tájra és a társadalomra ható gyors ütemű gazdasági változások, másrészt az államok eltérő gyakorlata miatt, az ENSZ földrajzi nevekkel foglalkozó intézményei (elsősorban az említett ENSZ Földrajzinév-szakértői Csoport [UNGEGN]) ajánlások sorával hívta fel a figyelmet az utóbbi évtizedekben a földrajzi nevek olyan gondos kezelésére, hogy az támasza lehessen az egyetemes és a helyi kulturális örökségek megőrzésének, és az identitás biztosításának az egyes országokban, kimondva például, hogy

- bizonyos, az identitás és a folytonosság érzetét keltő toponimák használatát számos veszély fenyegeti (UNCSSGN Resol. IX/4);
- nemzeti szinten intézkedéseket kell hozni annak biztosítására, hogy a még összegyűjtendő neveket a terepmunkák során a helyi szokásoknak megfelelően rögzítsék a névformák helyi használata szerint (UNCSSGN Resol. VIII/9);
- a földrajzi nevek elismerése és védelme érdekében tekintetbe kell venni olyan kritériumokat, mint a név kora (első feljegyzésének ideje), az a képessége, hogy megtettesít kulturális, földrajzi, történelmi, társadalmi stb. valóságot, és lényeges összetevője a helyi, regionális vagy nemzeti identitásnak (UNCSSGN Resol. X/3).

A hangsúly tehát a névkinccs összegyűjtésén és a helyi alakok minden külső szempont nélküli tiszteletben tartásán van.

Magyar vonatkozásban, túl a nyelvi és történelmi vonatkozásokon, még két nagyobb fogalmi csoportot feltétlenül ki szeretnék emelni, a személyneveket és a foglalkozásokat. Helységnevet őrizi a **korai politikai és birtokosi elit tagjainak nevét**: *Fajsz*, *Taksony*,

Tas(s), Gyula, Szabolcs, Üllő, Solt, Tétény, Aba, Bács, Bars, Csanád, Hont, Poson(y) stb. Ezek jelentős része – hosszú évszázadok után – újra részei lettek adható keresztnelveink körének, és legtöbbször abban a formában, ahogy azokat a helynevek megőrizték. Van ellenpélda is: a *Vazul* név felújítása korábban történt, mint hogy a tudomány megteremtette volna a kapcsolatot a történelmi adat és a Veszprém megyei *Vászoly* település között.

A ma emberének idegenül hat, hogy személynevet tételezzen fel olyan motiválatlan hangsorok mögött, mint *Baté, Gagy, Gencs, Gyán, Győ, Ibrány, Iklad, Pentele, Szakmár, Szomód, Szőny, Tápé, Tokod, Tököl, Tömörd, Valk, Zsidány, Zsurk*, vagy éppenséggel a hangsor mai közszói jelentése miatt furcsák, mint pl. *Alap, Bugyi, Buják, Füle*, noha a források meglehetősen pontossággal igazolják ezt. Vannak személynevek, melyek viszont kizárólag helynevekben maradtak fent, pl. a *Gencs* és a *Tard* képzésmódja világos, éppen csak ilyen nevű személyre nincs adat.

A településrendszer középkori kialakulásának idején még csak egy neve volt az embereknek (a családnév később alakult ki), ezért szükség volt arra, hogy sok egyedi azonosítást biztosító személynév legyen. Ennek eszköze volt tucatnyi olyan névképző, amelyekkel ma már nem alkotunk neveket, de a középkorban virultak, és helynevekben megőrződtek. A -cs képzővel alakultak például az *Adács, Bikács, Dancs, Dencs, Kércs, Megyerics, Pércs, Pócs*; -d-vel az *Álmosd, Ádánd, Atád, Báránd, Endréd, Fejérd, Istvánd, Jánd, Királd, Kölked, Lábod, Legénd, Peterd*; -k-val a *Bánk, Benk, Györk, Ispánk, Jánk*; a -csa/-cse képzővel a *Fejércse, Gecse, Kölcse, Tarcsa* stb. nevek. További tucatnyi képző különíthető még el. A névképzők segítségével valóságos névbokrok születhettek, így például a *Bene, Becske, Bedő, Bék, Beke, Benk* falunevek mind a *Benedek*, a *Páld, Pályi, Pall, Pócs, Póka, Pósa* pedig a *Pál* személynévre nyúlnak vissza.

A magyar nyelvű **bibliafordítások** (a reformáció korától) a személynévhasználatban is új időket hoztak, amennyiben nem vagy nem feltétlenül a magyarban hagyományosan kialakult névalakokat tették nyelvi norma részévé. A helynevek tanúsága szerint a *Saul* névnek ugyanúgy alakult a korai magyar alakja, mint a *Paulé* (> *Pál*), azaz *Sál* lett az elsődleges alak (vö. *Hegyhátsál, Salföld* < *Sálfölde, Sálfalva, Szamossályi* stb.), a *Mózes* korábban használt *Mojs, Mojse* alakját örzi *Majs, (Kiskun)majsa, Majosháza*, a *Noét Nova* és *Novaj, Ábrahámot* (Nyír- és Bükk)*ábrány*. Keresztelő Szent Jánosnak és több rokonnevű szentnek a kultusza igencsak korai nálunk, viszont a helynevekben az *Iván* alak többszöröse a Jánosnak (*Bakonyszentiván, Cserhátszentiván, Sajkásszentiván*, ill. *Iván, Ivánc, Ivánca* stb.) A szent evangélisták nevére pedig lényegesen gyakoribb volt a *Mátyus* és *Luka* (vö. *Mátyus, Mátyusföld, Mátyusvágása*, ill. *Lukafalva, Magyarlukafa, Lukailencfalva* stb.), mint a *Máté* és *Lukács*. A középkori műveltséghez szolgálnak jó adalékot és a szentkultusztól független, **világi névdivat** mintáját mutatják a középkorban népszerű Trója-regényből és a Roland-énekből ismert személynevekkel alakult

települések. Míg a magaskultúrában a személynevek megtartották idegenszerű alakjukat, a településnevek másképp fejlődtek: *Hektor* > *Iktár*, *Akhilleus* + *falva* > *Ehellősfalva* > *Helesfa*; *Priamos* > *Perjámos*, *Trisztán* > *Terestyén* (KÁLMÁN B. 1973, KISS L. 1988).

Egyes személyek vagy a faluközösség **fő tevékenységére** utaló szavak többféle motiváció alapján válhattak helynévvé, egyrészt a falu kötelessége lehetett birtokosát (kegyurát, a kincstárat, egy monostort, egy várat stb.) valamilyen terménnyel vagy szolgáltatással kielégíteni, másrészt lehetett egy falu a mindenkori beszállító javadalma, továbbá a ritka tevékenységek személynévvé is válhattak, s látszólag foglalkozásra utaló helynevek tulajdonképpen a személynévi eredetű nevek állományát szaporítják. Mai nyelvérzékünk szerint is terjedelmes csoportról van szó, igen számos *Halász* ~ *Halászi*, *Kovácsi*, *Lovász* ~ *Lovászi*, *Méhész*, *Molnári*, *Őr*, *Szakácsi*, *Tárnok*, *Udvarnok*, *Vadász*, *Vámos* féle helyneveink van (Gyöngyöshalász, Pusztakovácsi, Hosszúlovász, Zalatárnok stb.). Nincs már meg a nyelvünkben az *Esztergár*, *Fegyvernek*, *Hodász* féle településnevek közszói előzménye, mégis felfedezzük bennük az esztergálásra, a fegyverek kezelésére, a hódvadászatra való utalást. A *Fedémes* ~ *Födémes* nevek a kaptárokra, azaz méhészkedésre utalnak, ahogy a *Mizdók* is, *Nagymizdó* nevét először *Noghmezadou* formában jegyezték fel, azaz a község mézzel adózott. *Hidvégárdó*, *Beregárdó*, *Feketeardő* neveink második tagja az erdőóvó kifejezésből ered (1353: *Erdeuouou*). A *Beregdaróc*, *Fülpösdaróc*, *Királydaróc*, *Tibolddaróc*, *Várdaróc* stb. második tagja az elejtett vadak durva feldolgozását végzőkre (nyúzás, szaruanyagok, csontok kifőzése stb.) utal. *Hőgyészeink* névadói viszont a legfinomabb prémeket szállították, ugyanis a középkori hölgy szavunk a hermelint jelentette (KISS L. 1999). A vegyes hangrendű szláv *tesár*, azaz 'ács, gerendakészítő' szó korai kölcsönzéséből eredtek, így hangrendi kiegyenlítődéssel fejlődtek tovább a *Teszér* és *Taszár* nevek (pl. *Ácsteszér*, *Pápateszér*, *Taszár*, *Barstaszár*). A *Csitárok* és mély hangrendű párjai, a *Csatárok* pajzskészítő mesterekről (*štítár*) kapták a nevüket. A meciár, azaz kardkovács szóból csak a magas hangrendű változat vált településnévvé, a Győr megyei *Mecsér*. Kuttyák nevelésével foglalkoztak a *Peszér* nevű falukban (szláv *pes* 'kutya').

A KÖZIGAZGATÁS NÉVIGÉNYE

A társadalmi fejlődés egy magasabb szintjén – mint civilizációs érdek –, megjelenik az az igény, hogy néhány földrajzinév-típus esetében az **egyedi azonosítás** (tehát hogy az adott csoportban minden helynek egy neve legyen, és minden névalakhoz egy hely tartozzék) egész országra kiterjedően, szabályozottan, hivatalosan megállapított névalakkal történjék. Az élet különböző színterein szükség van rögzített írásbeli formákra, például olyan állami tevékenységekben, mint az anyakönyvezés rendszere, a lakcím- és ingatlan-nyilvántartás, az országos statisztika, a nagy közszolgáltatások (közösségi

közlekedés, posta, egészségügy stb.) szervezése, de hosszan folytathatnánk a sort a tudományok, az oktatási anyagok és a sajtó világával. Elsősorban a helységek és a közterületek nevének vonatkozásában (egy helységen belül) van rendszerkényszer, de több más névtípusban is vannak ágazati, helyi követelmények.

Magyarországon a 19. században még több tucat helység viselte az *Újfalú*, *Keresztúr*, *Keszi*, *Megyer*, *Szentmárton*, *Szentandrás* stb. neveket. Az előtaggal való megkülönböztetés rendszere (pl. *Nagydobsza*, *Kisdobsza*) spontán alakult ki, majd az előző századfordulón felálló Országos Községi Törzskönyvbizottság is a leggyakrabban ezt a módszert alkalmazta úgy, hogy a megyék, közeli városok nevét is felhasználta. Így, hivatalos névadással alakultak ki a helységneveinkre oly jellemző névbokrok: *Drávaszerdahely*, *Dunaszerdahely*, *Kaposszerdahely*, *Magyarszerdahely*, *Muraszerdahely*, *Nyitraszerdahely*, *Tótszerdahely*, illetve *Zalaegerszeg*, *Zalahaláp*, *Zalaistvánd*, *Zalakaros*, *Zalakoppány*, *Zalalövő*, *Zalamindszent*, *Zalaszentiván*, *Zalaszentlőrinc*, *Zalatárnok*, *Zalaudvarnok* stb. A közhiedelemmel ellentétben az egyszerű alakok nem valami lustaság vagy hiba miatt vannak még meg az élő helyi névhasználatban, hanem mert azok az eredeti formák. Másféle egyedítés is volt, pl. a két *Lőkősházából* az egyiknek el kellett hagynia a -háza utótagot. A történelmi Magyarország területén több ezer község nevét hivatalos úton állapítottak meg (MEZŐ A. 1982, 1999). Helységek közigazgatási összevonása áll számos furcsán hosszú név mögött: *Bernece + Baráti > Bernecebaráti*, *Csokva + Omány > Csokvaomány*, *Mosonszentjános + Pusztasomorja > Jánossomorja*, *Hagyáros + Börönd > Hagyárosbörönd*, *Nyírbakta + Lórántháza > Baktalórántháza* stb.

EXONIMÁK

Exonimákon egy nyelv azon földrajzi neveit értjük, amelyek kívül található az a helyen, ahol a nyelvet széles körben beszélik. Így tehát exonima a magyarban a *Bécs*, *Párizs*, *Peking*, *Varsó*, de nem az *Beregszász*, *Csíkszereda*, *Fülek*, *Szabadka* a határok ellenére sem (BARTOS-ELEKES Zs. 2002). Az exonimákat tekintve meglehetősen különböző kiadványokkal találkozunk. Sok térképen csak a hivatalos nyelven tüntetik fel a neveket, máshol a célközönség nyelvén vannak a nevek a lehetséges mértékig. Az utóbbi szempont csábító lehetőséget kíván a patrióta attitűd kimutatására, például történelmi névanyag felelevenítésére modern tematikában (és sajnos sosem volt nevek bevezetésére is). Az előbbi tekintetében igen vékony és a szubjektív megítélésektől erősen függő az a vonal, hogy mely neveket tarthatunk az élő, és melyeket a történelmi névréteg részének. Az exonimák alakulását és vitalitását a **hely aktuális jelentősége** határozza meg (régebben a közvetlen kapcsolatok, újabban a turizmus, sajtóhírek, és leginkább az, hogy a tananyagoknak része-e). Pl. a dalmáciai városok esetében – úgy tűnik – eldőlt, hogy a tömeges turizmus következményeként az

Opatija, Dubrovnik, Split stb. felülírták a magyarban hagyományosan használt, az olaszból eredő *Abbázia, Ragusa, Spalato* stb. alakokat (BÖLCSKEI A. et al. 2018). A Habsburg időkben néhány külföldi város magyaros alakja helyett a német változat honosodott meg, így például a *Lemberg, Olmütz, Königrätz* alakok dominánsabbnak bizonyultak mind a régi (valószínűleg csak szórványosan elterjedt) magyar *Ilyvó, Alamóc, Királynégréce*, mind a helyi *Lviv ~ Lwow, Olomouc, Hradec Králové* alakokkal szemben. Itt tehát két, történetileg jól elkülöníthető exonimaréteget látunk. A lengyelországi *Boroszló (Wrocław, Breslau)* ismerete szinte a szemünk előtt tűnt el (a mi nagy- és dédszüleink világában még elsődleges formának számított), a *Dancka (Gdańsk, Danzig)* pedig még egy generációval korábban.

Mint minden földrajzi név esetében, az exonimahasználatnak is hiteles forrásokra kell támaszkodniuk. Újabban számos olyan névalak kapott nagy nyilvánosságot, melyeket célzatosan és tudálékosan alkottak, és kevésbé sikeres etimologizáláson vagy a történeti források rugalmas kezelésén alapulnak. A Google Maps-en például (magyar oldaláról indulva) a dél-morvaországi Břeclavot *Leventevár*, Moldova fővárosát *Kisjenő*, a csángók Bákótól délre fekvő központját *Ónfalva* néven tüntetik fel. Terjedőben van *Szucsáva* (Suceava) helyett a *Szűcsvár* használata. Ezekben közös, hogy a magyar névalak használata semelyik korból nem mutatható ki. A csángók például – a korábbi források szerint is – magyar beszédben is csak az *Onyest* alakot használták, *Ónfalvát* nem.

Összegzésként röviden talán annyit lehet mondani, hogy a földrajzi nevek egy nép múltjába, szokásaiba, nyelvének rejtelmibe, kisebb régiók, falvak belső világába nyithatnak kaput, mérhetetlenül gazdag forrást biztosítva azoknak, akik be akarnak lépni rajta. Számos megközelítési mód lehetséges, amelyekből csak néhányat tudtam ebben a terjedelemben megidézni, de ezeket törekedtem különböző területekről összeválogatni.

IRODALOM

- BARTOS-ELEKES ZSOMBOR (2002): Helységnevek a romániai köztudatban. – *Geodézia és Kartográfia* 55. 4. pp. 19–24.
- BARTOS-ELEKES ZSOMBOR (2013): Nyelvhasználat a térképeken (Erdély, 19. és 20. század). – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár. 210 p.
- BÉNYEI ÁGNES (2012): Helynévképzés a magyarban. – Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 134 p.
- BÖLCSKEI ANDREA – FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN (szerk.) (2017): Magyar és nemzetközi névtani terminológia. *Hungarian and International Onomastic Terminology*. – Magyar Nyelvtudományi Társaság – International Council of Onomastic Sciences, Uppsala–Budapest. 240 p. <https://doi.org/10.26546/5061110>
- BÖLCSKEI ANDREA – GERCSÁK GÁBOR – MIKESY GÁBOR (2018): Hol van Abbázia? Egy kérdőíves felmérés tanulságai. – *Névtani Értesítő* 40. pp. 103–117. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2018.6>

- FÁBIÁN PÁL – FÖLDI ERVIN – HÖNYI EDE (1998): A földrajzi nevek helyesírása. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 132 p.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 908 p.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): Általános és magyar névtan. – Osiris Kiadó, Budapest. 955 p.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): A tulajdonnév funkciója és jelentése. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 208 p.
- KÁLMÁN BÉLA (1973): A nevek világa. – Tankönyvkiadó, Budapest. 260 p.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970): A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 316 p.
- KISS LAJOS (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 822 + 824 p.
- KISS LAJOS (1992): Cuius regio, eius nomen? – Magyar Tudomány 99. 2. pp. 129–135.
- KISS LAJOS (1999): Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 356 p.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2017): Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár). – http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar2.pdf [2021. október 13.]
- MEZŐ ANDRÁS (1982): A magyar hivatalos helységnévadás. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 408 p.
- MEZŐ ANDRÁS (1999): Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz. – Nyíregyháza. 576 p.
- MIKESY GÁBOR (2008): 20. századi társadalmi változások hatásai a helynevekre. – In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): Helynévtörténeti tanulmányok 4. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 143–148.
- MIKESY GÁBOR (2013): Érdekes helynevek – helynévi érdekességek. – In: Balázs Géza – Grétsy László: Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai. Anyanyelvápolók Szövetsége. Tinta Kiadó, Budapest. pp. 203–215.
- MIKESY GÁBOR (2019): Tömeges helynév-magyarosítás a térképeken (1894–1944). – In: Vörös Ferenc: A nyelvöldrajztól a névföldrajzig X. Nevek a nyelvpolitikai küzdőtérben. Savaria University Press, Szombathely. pp. 173–190.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (2003): Utak és nevek. Településnevek erdélyi utakon. – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest. 218 p.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. (1986): The structure and function of names in English literature. – *Studia Anglica Posnaniensia* 18. pp. 139–152.
- RÁCZ ANITA (2016): Etnonimák a régi magyar településnevekben. – Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 196 p.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2010): Bereg megye helységeinek etimológiai szótára. – Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza. 168 p.
- TÖRÖK TAMÁS (2011): Ipoly mente helynevei. – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. 144 p.
- ÁTI Pilis hegység 1:50000 (é. n.). Kirándulók térképe 2. szám. – Magyar Királyi Állami Térképészet.
- UNCSGN Resol. (é. n.): Resolutions adopted at the eleven United Nations conferences on the standardization of geographical names. Prepared for the United Nations by Natural Resources Canada. pp. i–xiii + 131. https://unstats.un.org/unsd/ungegn/documents/RES_UN_E_updated_1-11_CONF.pdf